

İ. Arda Odabaşı, *Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-1914)*

Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2021. 410 sayfa: ISBN 978-975-333-389-4

MELEK YALVAÇ*

Son yıllarda Osmanlı matbuat tarihi üzerine yapılan çalışmaların sayısında hatırı sayılır bir artış gözlenmektedir. Yakın zamana kadar matbuat tarihi çalışmalarında genellikle kronolojik olarak Osmanlı matbuatının gelişim seyri ele alınmakta; kitap, gazete ve dergi gibi yayınlar söz konusu olduğunda ise çoğunlukla bunların içeriklerine, ideolojik yaklaşımlarına ve buradaki fikri tartışmalara odaklanılmaktaydı. Fakat yeni çalışmalar, öncüllerinden farklı olarak, matbuat tarihinin bugüne kadar ihmal edilen ya da görmezden gelinen çeşitli veçhelerine odaklanarak Osmanlı matbuat dünyasına, hem matbuatı üreten ve besleyen aktörlerin gözünden bakmaya hem de ortaya çıkan matbu ürünleri belirli bir tema etrafında değerlendirip analiz etmeye çalışıyor.

İsmail Arda Odabaşı'nın, 2021 yılında yayınlanan *Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-14)* isimli kitabı yukarıda bahsedilen gelişmeler doğrultusunda literatüre dahil olan yeni ve dikkat çekici çalışmalardan biri. Kitap, 1912-1913 Balkan Savaşları ile I. Dünya Savaşı (Temmuz 1914) arası dönemde İstanbul matbuatına, Benedict Anderson'a referansla "matbuat kapitalizmi" ve "milliyetçilik" kavramları üzerinden odaklanmakta.¹ Odabaşı kitabında, Balkan Savaşları (1912-1913) ve ardından Balkanların kaybedilmesi ile birlikte Osmanlı'da hızla yükselen milliyetçiliğe paralel olarak matbuat dünyasında Mart 1913'ten Temmuz 1914'e kadar, başını milliyetçi-Türkçü çizgideki çocuk ve kadın dergilerinin çektiği bir "dergi patlamasının" (s.8) yaşandığını iddia ediyor. Bu durumun piyasa güçleri ile milliyetçilik arasındaki çok boyutlu ilişkilerin bir tezahürü olduğunu ileri süren Odabaşı, milliyetçiliğin ancak matbuat kapitalizmiyle eşgüdüm ve karşılıklı etkileşim halinde güçlenip kitleselleşebileceğini belirtiyor. (s.1) Yaklaşık bir buçuk yıllık dönemde, dergileri merkeze alarak, yayın dünyasının piyasa ilişkilerini boykot, reklam, ödül, promosyon, yayın dili, görsel kullanımı, polemik gibi unsurlar üzerinden mercek altına alan Odabaşı, bu dönemde yayın/dergi piyasasının yeni aktörleri olarak tanımladığı genç yazarlar/muhacir kalemler ile kapitalist yayıncılığın özel müteşebbisleri olan yayıncı-kitapçılar ve seyirci-okurlar arasındaki girift

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi, melekylvc@gmail.com

1 Kitabın teorik çerçevesinin referans noktalarından ilki Benedict Anderson'un ünlü eseri *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır (İstanbul: Metis, 1993) olmakla birlikte bir diğer referans noktası Meşrutiyet dönemi Osmanlı matbuatını Anderson'ın kullandığı kavram çerçevesinde inceleyen İrvin Cemil Schick'tir. Schick'in II. Meşrutiyet dönemi kadın dergileri özelinde Osmanlı matbuat kapitalizmini sorguladığı metni için bkz. İrvin Cemil Schick, "Osmanlı Döneminde Matbuat Kapitalizm", Virgül Ocak-Şubat (2009): 58-63. Aynı metnin daha geniş versiyonu için bkz. Bedeni, Toplum, Kainatı Yazmak: İslam, Cinsiyet ve Kültür Üzerine, çev. Pelin Tünaydın (İstanbul: İletişim, 2011).

ilişkilerin matbuat kapitalizmine etkilerini ve bunun mekanizmalarını çok yönlü olarak sorgulamaya çalışıyor.

Giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından oluşan kitabın giriş bölümünde iki alt başlık yer almaktadır: "Matbuat Kapitalizmi, Milliyetçilik ve Medya Sistemi" isimli ilk kısımda Odabaşı, çalışmanın temel tezini, teorik alt yapısını, kitap boyunca sık sık referans verilecek olan matbuat kapitalizmi, milliyetçilik ve medya sistemi kavramları üzerinden Osmanlı matbuat dünyasının genel bir tasvirini yapıyor. Ardından "1908 Basın Devrimi ve Erken II. Meşrutiyet Matbuatı" isimli ikinci başlıkta mevcut literatürde 1908 Jöntürk devriminin ardından matbuat dünyasında yaşanan atılımın ve dönüşümün ifadesi olarak kullanılan "1908 basın patlamasını"² ele alıyor ve bu doğrultuda Meşrutiyetin ilk yıllarında Osmanlı matbuatının genel görünümünün bir panoramasını çiziyor.

Kitabın ana gövdesini teşkil eden "Savaş, Boykot ve Medyalar" başlıklı birinci bölümde, matbuat kapitalizminin iyice görünür olduğu alanlara geçmeden önce, Osmanlı Devleti ve toplumu üzerinde derin etkiler bırakan Balkan Harbi ve onunla irtibatı yadsınamaz bir gerçek olan 1913-1914 Boykotajı birlikte değerlendiriliyor. Odabaşı, Balkan Savaşları ve Boykotajın Osmanlı toplumunda ulusal bilinci uyandırmasının yanı sıra haber akışı, dergicilik, basın ressamlığı ve fotoğrafçılığı, görsel kullanımı ve sinema gibi alanları da önemli ölçüde etkilediğini belirtiyor. (s.37)

Biri siyasi diğeri ekonomik nitelikteki bu iki gelişmenin Osmanlı medya sistemi ve matbuat dünyası açısından önemli dönüm noktaları olduğunu ifade eden Odabaşı, buradan hareketle bu bölümün "1913-1914 Matbuatı ve Osmanlı Matbuat Kapitalizmi" başlıklı ikinci kısmında arz talep ilişkileri, yazarlar, yayıncı-kitapçılar, içerik, dil, format, hedef kitle, siyasi iktidar, boykot, reklam, ödül, promosyon, rekabet ve polemik gibi çeşitli enstrümanlar aracılığıyla Osmanlı matbuat dünyasında matbuat kapitalizminin izini sürüyor.

Odabaşı'na göre, 1913-1914 yıllarında İstanbul matbuatında başını milliyetçi/Türkçü çizgideki çocuk ve kadın dergilerinin çektiği, 1908'e benzer bir biçimde bir "patlama" yaşanmıştır. Yazar, bu olguya işaretler "dergi patlaması" iddiasını 1913 öncesinde ve sonrasında yayın piyasasında yer alan dergilerin tespiti ile desteklemektedir. Bahsi geçen dönemde İstanbul yayıncılık piyasasında 85 yeni derginin çıktığını tespit eden Odabaşı, tespit edilememiş olanlarla birlikte bu rakamın çok daha yukarılara çıkmasının muhtemel olduğunu belirtiyor. (s.66-89)

Üçte birini çocuk ve kadın dergilerinin oluşturduğu bu 85 derginin önemli bir bölümünün kâr amacı güden özel müteşebbisler eliyle çıkarılan yayınlar olduğunu belirten Odabaşı, bu hızlı artışın, kapitalist yayıncılığın gelişip serpileceği bir piyasanın varlığına yönelik bir işaret olduğu kanaatinde. Odabaşı'na göre piyasadaki bu talebi fark eden kapitalist yayıncılar çocuk ve kadın dergilerine yönelmiş, satışları artırmak amacıyla birtakım uygulamalara girişmişlerdir. Dergi satışlarını artıran, yayıncılar arasındaki rekabeti körükleyen bu uygulamalar matbuat kapitalizminin en görünür olduğu alanlardır. Bunların başında görsel kullanımı, milliyetçi bir dil kullanılarak hazırlanan içerikler, reklamlar ve promosyon gibi unsurlar gelir. Odabaşı'na göre promosyon ve

² Bu konuda değerlendirmeleri ve basın patlamasının rakamsal verileri hakkında daha detaylı bilgiler için bkz. Orhan Koloğlu, *1908 Basın Patlaması* (İstanbul: Bas-Haş, 2005); Uygur Kocabaşoğlu, *Hürriyeti Bekler: İkinci Meşrutiyet Basını* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010).

ödülleri, dergilerin hedef kitesini ve okur profillerini göstermesi bakımından da son derece önemli enstrümanlardır. Odabaşı, incelediği *Çocuk Duygusu*, *Çocuk Dünyası*, *Büyük Duygu*, *Ekinci*, *Türk Yavrusu*, *Mini Mini*, *Gençlik Alemi*, *Nihal*, *Gençler Defteri*, *Talebe Defteri*, *Çocuk Dostu* gibi pek çok süreli yayının kartpostal, telefon, tiyatro bileti, fotoğraf makinası, fotoğraf çekirme, sinema bileti, sinema makinası gibi promosyon ve ödüller verdiğini; bu ödüllerin de yayıncılar arasındaki en önemli rekabet unsurlarından biri olduğunu ifade ediyor.

Kitabın üzerinde durduğu bir diğer rekabet unsuru ise "polemik"tir. Polemiklerin çıkış noktası genellikle bilmece promosyonları ve çeşitli yarışmalar sonucunda verilen ödüller ile reklamlardır. Bu doğrultuda yazar ikinci ve son bölüm olan "İki Polemik", başlıklı bölümde milliyetçi dergi patlaması furçasını ilk başlatan çocuk dergilerinden olan *Çocuk Dünyası* ve *Çocuk Duygusu* ile kadın dergilerinden *Hanımlar Alemi* ve *Kadınlar Alemi* arasında yaşanan iki polemik odağına alır. Ardından dergi patlamasının ve bir dönemin sonunu hazırlayan Temmuz 1914'te başlayan I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı matbuatına etkilerini sıralar.

Bu bölümde yazarın incelediği ilk polemik, milliyetçi dergi furçasının baş aktörlerinden, Tevfik Nureddin yönetiminde çıkan Türkçü ve boykot taraftarı *Çocuk Dünyası* ile Ermeni bir yayıncı-kitapçı olan Leon Lütfi'nin (Semih Lütfi Erciyas) çıkardığı Osmanlı çizgideki *Çocuk Duygusu* dergileri arasında başlayan tartışmadır. Yazar, polemik hikayesine geçmeden önce dergilerin sahipleri, idari yönetimi, yazar kadrosu, içeriği, dayandıkları ekonomik sermaye hakkında ayrıntılı bilgilere yer veriyor. İki çocuk dergisi arasında ticari kaygı ve nedenlerle başlayan, ilerleyen günlerde etnik kimlik tartışmalarına, siyasi ve ideolojik mücadeleye evrilen polemik; içerisinde ticari rekabet, boykotaj, Türkçülük-Osmanlılık kavgası, okur-yayıncı ilişkilerinin seyri gibi unsurları barındırmasının yanı sıra matbuat kapitalizmi ve milliyetçilik arasındaki ilişkiyi görünür kılması bakımından da önemli bir örnektir. Odabaşı'nın bu bölümde incelediği ikinci polemik ise yine Leon Lütfi'nin çıkardığı *Kadınlar Alemi* (ileride adı *Osmanlı Kadınlar Alemi* olacak) ile Konsoliteçi Mehmet Asaf'ın yönetiminde çıkan *Hanımlar Alemi* dergileri arasında yaşanan polemiktir. Odabaşı'nın tespitine göre Leon Lütfi ve Mehmet Asaf başlarda *Hanımlar Alemi*'ni birlikte çıkarmış fakat daha sonra anlaşmazlığa düşerek ayrılmışlar ve Leon Lütfi *Kadınlar Alemi*'ni kurmuştur. (s.326) Bu iki kadın dergisi arasında yaşanan polemik daha çok dergi sahiplerinin etnik kimlikleri ve yayın çizgileri üzerinden devam eder. Odabaşı 1914'te, 1913'ten farklı olarak, çocuk dergilerinden ziyade kadın dergilerinin gittikçe ilgi gördüğünü, kapitalist yayıncıların bu ilgiden doğan talebi karşılamak amacıyla kadın dergilerine yöneldiği iddiasında bulunuyor. Ayrıca bu dönemde müstehcen-erotik yayınların matbuatta hızla artmasının altında yatan nedenin, matbuat kapitalizminin kâr güdüsü olduğunun altını çiziyor. (s.360)

Odabaşı, Balkanların kaybedilmesinin Türkçe matbuatı ciddi bir biçimde etkileyip dönüştürdüğü düşüncesinden hareketle kitabın sınırlarını belirlerken milliyetçi dergilerin birbiri ardına çıkmaya başladığı Ekim 1912'yi başlangıç noktası olarak alıyor. Kitap, milliyetçi dergi furçasının gittikçe sönmeye başladığı, fakat yerini başka unsurlara bıraktığı Temmuz 1914'te bitiyor. Odabaşı, I. Dünya Savaşı'nın matbuat dünyasında yarattığı birtakım ağır sonuçların Osmanlı matbuatı için bir dönemin sonuna geldiğinin işareti olarak görmekle beraber medya sisteminin bir başka unsuru olan sinemanın tam da bu dönemde hızla yükselişe geçtiğini ve savaş boyunca da ciddi rağbet gördü-

ğünü belirtiyor. Sinemanın yükselişinin ve onun matbuattaki tezahürlerinin ayrıca bir inceleme konusu olduğunu ifade eden Odabaşı, bu gelişmeyi "Bir dönem sonlanırken atılan tohumlar" (s.372-375) olarak nitelendiriyor.

Sonuç olarak akademik literatürde kadın ve çocuk dergilerini çeşitli açılardan inceleyen yayınlar bulunmaktadır. Fakat Odabaşı'nın kitabı, ilk kez bahsi geçen dönemde çıkarılan çocuk ve kadın dergilerini ortak özellikleri olan "milliyetçilik/Türkçülük" potası altında birleştirerek piyasa ilişkileri, iktisadi-ticari kâr güdöleri üzerinden analiz etmesi bakımından diğör çalışmalardan ayrılmaktadır. Odabaşı, matbuat kapitalizmi ile milliyetçilik arasındaki ilişkiye yönelik temel iddialarını birincil kaynaklardan derlediği orijinal örneklerle desteklemektedir. Kitap, dönemin süreli yayınlarının sahiplerine, yazar kadrolarına, içeriklerine kısmen odaklansa da asıl olarak Osmanlı matbuatını, çocuk ve kadın dergileri özelinde, kapitalist üretim ilişkileri bağlamında ele alarak matbuat literatürüne farklı bir bakış açısıyla katkıda bulunuyor. Kitabın ortaya koyduğu tablo, bu dönemde kitap, risale ya da diğör matbu ürünler söz konusu olduğunda benzer bir milliyetçi/Türkçü eğilimin olup olmadığı sorusuna kapı aralıyor. Odabaşı'nın, şahsi arşivinde ve çeşitli kütüphane koleksiyonlarında yer alan yüzden fazla süreli yayının çeşitli nüshalarını titizlikle incelediği, bunların yanı sıra dönem gazeteleri ve dönemin yayıncılarının çıkardığı kitap ve kitapçıklar ile broşür, kartpostal, afiş, albüm, yıllık, ilave, fihrist, katalog, albüm, hatırat gibi her türden matbu ürünü ana kaynak olarak kullandığı bu kitabı, hem yöntemsel açıdan hem de zengin bir literatür sunması bakımından matbuat tarihi çalışmaları için oldukça kıymetli bir katkıdır.